

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

ПОНОМАРЕНКО *Наталія Вікторівна* - асистент кафедри теорії та історії права та держави Навчально-наукового інституту права, Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-6072-1876

УДК 340. 1

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2026.1.67>

У статті здійснено комплексний аналіз історико-теоретичних передумов виникнення держави крізь призму філософського, історичного та теоретико-правового підходів. Обґрунтовано, що генеза державності не може бути пояснена одним універсальним чинником, оскільки її становлення зумовлювалося сукупністю соціально-економічних, політичних, культурних, правових і географічних передумов. Розкрито основні наукові підходи до осмислення походження держави – природно-правовий, договірний, теологічний, насильницький, класовий, цивілізаційний та інституційний. Особливу увагу приділено порівнянню азійського та європейського шляхів виникнення держави, які відрізняються характером організації публічної влади, співвідношенням громади і державного апарату, роллю права у легітимації влади та ступенем централізації управління. Доведено, що категорія «шлях виникнення держави» має важливе методологічне значення для класифікації моделей державотворення та осмислення сучасних трансформацій державності.

Ключові слова: держава, правове регулювання, верховенство права, доктрина, виникнення держави, генеза державності, державотворення, легітимність влади, шляхи виникнення держави, азійський шлях державотворення, європейський шлях державотворення.

Постановка проблеми

Питання про виникнення держави є фундаментальним у межах філософських, історичних та теоретико-правових думок, оскільки саме з моменту її появи починається історія політико-правової організації суспіль-

ства. Усвідомлення природи держави, форм і способів її формування є ключовим питанням до глибшого розуміння сутності влади, джерел легітимності та структури владних відносин.

Актуальність теми обумовлена не лише науковим інтересом до витоків державності, а й практичною потребою у розумінні історичних закономірностей формування інститутів влади. У сучасному глобалізованому світі, що переживає кризу традиційних моделей державного управління, знання про шляхи виникнення держави дає змогу критично оцінити процеси політичної трансформації, реформування влади та адаптації до нових викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У сучасній юридичній та філософсько-правовій науці проблема виникнення держави та осмислення її передумов залишається предметом комплексного міждисциплінарного аналізу. В українській науковій традиції вагомий внесок у дослідження теоретико-методологічних засад державотворення здійснили Ю. С. Шемшученко, С. В. Бобровник, Н. М. Онищенко, В. М. Шаповал, Т. М. Слинко, Б. А. Барабаш та ін. У працях вчених розкриваються питання природи держави, її функціонального призначення, а також еволюції праворозуміння у контексті сучасних трансформацій суспільства.

Зарубіжний науковий дискурс характеризується також характеризуєть-

ся плюралізмом підходів до інтерпретації передумов виникнення держави. Так, Г.-Г. Гадамер обґрунтовує значення історичної зумовленості розуміння соціально-правових явищ, наголошуючи на діалогічній природі істини та необхідності інтерпретації культурного контексту. А. Мбембе розвиває постколоніальний підхід, акцентуючи увагу на владі, насильстві та специфіці державності в умовах глобальної нерівності. У свою чергу, К.Вітфогель у межах іригаційної теорії пояснює виникнення держави через необхідність централізованого управління водними ресурсами. Д. Даймонд обґрунтовує еволюційно-екологічний підхід, пов'язуючи становлення державності з географічними, демографічними та ресурсними чинниками.

Метою статті є теоретико-правове дослідження історико-теоретичних передумов виникнення держави в аспекті виявлення ключових закономірностей формування державних інститутів у різних історичних, соціально-економічних, культурних та геополітичних умовах.

Виклад основного матеріалу

Значення дослідження шляхів і способів виникнення держави полягає в тому, що воно формує теоретичне підґрунтя для сучасного розуміння природи державності, джерел легітимності влади та механізмів її формування. З практичної точки зору, результати аналізу дають змогу глибше осмислити виклики й тенденції сучасного державотворення, зокрема в умовах реформ публічного управління, розвитку правової держави та утвердження демократичних інститутів. Це також сприяє виробленню ефективної державної політики, яка базується на історичному досвіді та правових засадах.

Таким чином, постановка питання про шляхи та способи виникнення держави є не лише теоретично значущою, а й практично орієнтованою з огляду на потребу переосмислення форм держави у контексті викликів сучасності — криз суверенітету, нових форм глобального управління, гібридних моделей влади.

У науковій літературі термін «*шлях виникнення держави*» вживається для позначення

історично зумовленого способу переходу від додержавного стану людського співжиття до державноорганізованої форми, яка характеризується наявністю публічної влади, територіальності, системи права та апарату примусу.

Дослідження поняття та особливостей «шляху виникнення держави» варто, на нашу думку, проводити в рамках наступних векторів: *філософському, історичному та теоретико-правовому*, що дозволить максимально різнобічно та ефективно дослідити означену категорію.

У межах філософсько-правових підходів поняття «шлях виникнення держави» розглядається як спосіб об'єктивації політичної волі, матеріалізації суспільної потреби в упорядкуванні співжиття та захисті інтересів. У цьому контексті виникнення держави є виявом переходу від природного до політико-правового стану, в межах якого відбувається інституалізація влади, формалізація норм і виникнення певного рівня правосвідомості.

Такий підхід простежується у працях Гегеля, який вважав державу формою реалізації об'єктивного духу [1], та Канта, який підкреслював необхідність правового обґрунтування політичної організації [2]. Ж.-Ж. Руссо, аналізуючи генезис політичної влади, вбачав у виникненні держави форму морального переходу від свавілля до вільного й справедливого порядку, заснованого на загальній волі [3]. Аристотель ще у «Політиці» зазначав, що держава — це природний етап розвитку суспільства, якому передують родина і громада [4]. У марксистській традиції, представленій К. Марксом і Ф. Енгельсом, держава розглядається як історичний інструмент панування економічно домінантного класу, що виникає з антагонізму між соціальними групами [5].

У сучасній філософсько-правовій думці поняття «шляхів виникнення держави» розглядається як складне, багатовимірне явище, що формується на перетині історичного досвіду, соціальних, економічних реалій та культурних особливостей. Філософський підхід дозволяє виявити глибинні механізми, які стоять за трансформацією первісних суспільств у політичні організовані форми.

Сучасні філософи права, зокрема Дж. Ролз, наголошують на тому, що справедлива

політична організація можлива лише за умови загального консенсусу та рівного визнання прав індивідів [6]. Ю. Габермас, у свою чергу, акцентує на необхідності комунікативної легітимації влади — її обґрунтування через публічний дискурс і раціональну взаємодію [7]. Таким чином, філософсько-правова доктрина розкриває «шляхи виникнення держави» як процес не лише політичної концентрації сили, а й морально-ціннісного становлення суспільства.

У межах герменевтичної та феноменологічної традиції, що представлена такими мислителями, як Г.-Г. Гадамер та П. Рікбор, акцент робиться на символічному та комунікативному аспектах державотворення. Виникнення держави у такому підході розглядається як процес конституювання спільної мови, змістів, інституалізованих форм влади, що вкорінені у практиках взаєморозуміння та інтерсуб'єктивного досвіду [8].

Класова традиція інтерпретує шляхи виникнення держави крізь призму соціально-економічної нерівності, класового протистояння та привласнення владних ресурсів правлячим класом. Зокрема, неомарксистські дослідники, такі як Е. Баллібар та А. Бадью, підкреслюють, що держава — це не просто інструмент примусу, а форма легітимації панування в умовах гегемонії (див. [9]).

У постмодерністському дискурсі (М. Фуко, Ж. Дерріда) акцентується на розмитості та множинності шляхів виникнення держави, які не піддаються єдиній класифікації. Держава постає як ефект дискурсивних практик, наративів і систем влади, що постійно змінюються та перетинаються [10].

Сучасні дослідження у сфері політичної філософії також звертають увагу на проблематику легітимації держави в умовах новітніх викликів — глобалізації, цифрової трансформації та екологічної кризи. Наприклад, у працях Ю. Габермаса та Н. Лумана розглядаються механізми комунікативної дії та системного функціонування влади, які трансформують уявлення про шляхи виникнення і функціонування держави в новому цифровому суспільстві (див. [11]; [12]).

Варто також згадати постколоніальну філософію, яка пропонує альтернативні підходи до розуміння державотворення. Зокрема,

такі мислителі, як А. Мбембе та Г. Чакрабарті, наголошують на тому, що західні моделі держави не завжди релевантні до країн Глобального Півдня, де державність часто формувалася в умовах насильства, імперського домінування та запозичення інституцій [13].

Значення філософського підходу полягає у здатності осмислювати шляхи виникнення держави не лише як історичні моделі, а як процеси, що продовжуються у сучасних умовах глобалізації, трансформації політичної влади та гібридизації форм державності. Таким чином, сучасна філософія пропонує багатовекторне бачення шляхів виникнення держави — від антропологічного та раціоналістичного до критично-структурного та дискурсивного. Це дозволяє глибше зрозуміти природу політичного буття людини, динаміку формування державності та межі її трансформації у ХХІ столітті.

Наступним вектором осмислення шляхів виникнення держави є історичний, який дозволяє реконструювати багатовікову еволюцію форм політичної організації суспільств. Ще в античній думці спостерігається усвідомлення відмінності між природними формами співіснування людей (роди, племена) та політичною спільнотою. Платон і Арістотель пов'язували виникнення держави з потребою людини у спільному добрі та реалізації доброчесності, підкреслюючи, що держава є продуктом людської природи [4].

У Середньовіччі домінували теологічні уявлення про державу як божественне встановлення, що мало легітимацію у Святому Письмі та церковному праві. Водночас у працях Августина Блаженного («Про град Божий») проглядається дуалізм світської та небесної влади, що став основою для пізнішого розмежування держави і церкви в новоєвропейському праві.

XIX–XX століття - період панування класової концепції держави, згідно з якою вона є продуктом соціально-економічного розвитку та знаряддям панування економічно пануючого класу. Маркс, Енгельс та Ленін підкреслювали, що держава виникає тоді, коли суспільство розколюється на антагоністичні класи, і потрібен орган для підтримання панування одного класу над іншим [5].

У другій половині ХХ ст. набули поширення історико-цивілізаційні теорії, що роз-

глядали шляхи виникнення державності в контексті культурних, релігійних і географічних особливостей регіонів. Наприклад, теорія східної деспотії (К. Вітфогель) трактувала державу як продукт необхідності централізованого управління зрощувальним господарством у долинах великих рік [14].

Сучасна історіографія визнає множинність шляхів державотворення: від насильницького (через підкорення слабших спільнот) до еволюційного (через інтеграцію родових структур). У новітній науці дедалі більше уваги приділяється неєвропейським моделям державності, зокрема африканським, азійським та доколумбовим американським цивілізаціям.

З огляду на це, *історичні аспекти* поняття «шлях виникнення держави» відображають багатство інтерпретацій, що змінювалися відповідно до панівних філософських парадигм та соціального контексту. Від теократичного до класового, від договірної до культурно-цивілізаційного підходу — кожен із них відкриває нові виміри розуміння становлення державності, що залишається актуальним і в XXI столітті.

Поряд із цим ключовим для розуміння процесу виникнення держави є *теоретико-правовий підхід*, оскільки він забезпечує розуміння самої сутності державності як соціального, правового й історичного явища.

Так, з теоретичне підґрунтя поняття «шляхи виникнення держави» постає як теоретико-правова категорія, що дозволяє класифікувати історичні типи формування державності на основі ключових детермінант — політичних, соціально-економічних, правових, ментальних. Як теоретико-правове поняття, «шляхи виникнення» окреслюють не лише історичну еволюцію, але й абстраговані механізми становлення державної влади, що можуть бути репрезентовані в різних правових школах та традиціях.

З теоретико-правової точки зору, «шлях виникнення держави» визначає сукупність чинників і передумов, які в сукупності спричиняють появу державної організації влади з притаманними їй атрибутами: апаратом управління, системою примусу, територіальною юрисдикцією, системою права та законодавства тощо.

Важливо також наголосити, що в сучасній теоретико-правовій думці шляхи виникнення держави дедалі частіше розглядаються крізь призму інституційного підходу — як формування структурних елементів влади у відповідь на об'єктивну потребу в координації соціальних процесів, захисті прав, забезпеченні правопорядку. У цьому контексті поняття «шлях виникнення» набуває нормативного змісту, адже дозволяє ідентифікувати не лише еволюцію державності, але й її функціональні підвалини.

Крім того, означена категорія має значення для компаративістики, оскільки дозволяє співставляти типи державотворення в різних цивілізаціях, епохах, соціокультурних середовищах. Таким чином, поняття «шляхи виникнення держави» є не лише аналітичним, а й методологічним інструментом у дослідженні процесів зародження та виникнення держави, а також генези державної влади.

Наукове осмислення поняття «шлях виникнення держави» знайшло своє відображення у працях О.В. Скрипнюк та Шемшученко Ю.С. Скрипнюк акцентує на нормативному аспекті категорії, визначаючи її як підхід до моделювання правової реальності. Шемшученко розглядає поняття «шляхів виникнення» як інструмент для аналізу правових традицій і механізмів легітимації влади в історичному контексті.

З урахуванням означеного по-перше, глибоке осмислення історико-теоретичних передумов виникнення держави є важливою передумовою розуміння сучасних трансформаційних процесів у сфері державного управління та правотворення. По-друге, у XXI столітті спостерігається активізація процесів державотворення як у новоутворених державах, так і в межах країн, що зазнають інституційної модернізації. Це вимагає не лише прикладного аналізу, а й теоретико-історичного підґрунтя. По-третє, в умовах глобалізації та геополітичних змін важливо переосмислити універсальність і варіативність моделей походження держав, що дозволить уникати їх абсолютизації.

В юридичній науці існує низка підходів до класифікації шляхів виникнення держави, які охоплюють як універсальні теоретичні конструкції (договірна, насильницька, те-

ологічна, класова теорії), так і цивілізаційні моделі. Особливої уваги в цьому контексті заслуговує порівняльний аналіз азійського та європейського шляхів виникнення державності, що демонструють не лише різні типи інституційної еволюції, але й різні моделі взаємодії суспільства, права й держави.

Так, С.В. Бобровник визначає як ключові критерії генезису державності фактори економічного розвитку, спосіб організації влади, форму соціальної стратифікації та характер правової регуляції [15]. О. Онищенко та Ю. Шемшученко, досліджуючи цивілізаційні особливості державного становлення, наголошують на необхідності диференціації моделей держави залежно від культурного та правового середовища [16].

Шаповал В.М. виокремлює не лише класичні, а й специфічні гібридні шляхи формування держави, які виникають унаслідок змішання елементів насильства, договору та релігійної легітимзації [17]. На думку Т.М. Слинька, шляхи виникнення держави потрібно аналізувати не лише крізь призму історії, а й крізь правову доктрину, з огляду на значення держави як інструменту публічної влади [18].

Наведені підходи демонструють, що класифікація шляхів виникнення держави в сучасній юридичній науці має багатовекторний характер і не зводиться до єдиного чинника. У сукупності вони підтверджують необхідність поєднання економічних, інституційних, соціально-структурних, культурно-цивілізаційних та праводоктринальних параметрів аналізу, а також врахування можливості гібридних шляхів державотворення. Саме такий комплексний підхід створює методологічне підґрунтя для подальшої класифікації шляхів формування державності.

Б.Барабаш наголошує, що сучасна наука відокремила два шляхи виникнення держави – західний та східний. Складність та неоднозначність конкретно-історичних процесів формування держави детермінували різні точки зору в науці на пояснення універсальних причин її появи. Тим не менш, шляхи виникнення держави, в більшості, залежали тільки від того, чи відбулося розкладання сільської громади чи вона зберігалася. Своєю чергою, такий процес розкладання визначався тими конкретними умовами, в яких

знаходилося суспільне виробництво. Так, необхідність здійснення іригаційних робіт у Стародавньому Єгипті та Міжріччі обумовило збереження громад та суспільних форм власності на землю. В кінцевому рахунку, це приводило до фактичної появи єдиної державної власності. Аналогічним чином виникали східні, азійські типи держави. Розклад ж громад визначався можливістю успішної обробки землі самостійно, однією родиною, що тягло за собою появу приватної власності. Отже, так виникали передумови для утворення рабовласницької чи феодалної держави західного типу [19].

О. Петришин зазначає, що процес виникнення держави мав істотні відмінності. Саме тому можливо виокремити наступні шляхи виникнення держави: східний (азійський), античний (давньогрецький та давньоримський шляхи), германський та слов'янський. На нашу думку, така позиція важлива тим, що вона поєднує історичний, правовий і культурологічний підходи до проблеми, і є близькою до цивілізаційно-культурологічної парадигми. Водночас вона закликає до відмови від надмірної універсалізації — тобто визнання, що один шлях виникнення держави не може бути єдино правильним для всіх народів. Разом з тим, такий підхід має надзвичайну евристичну цінність, адже дозволяє відійти від уніфікованих формаційних моделей і зосередитись на реальних історико-культурних умовах зародження державності.

Американський історик Джаред Даймонд у своїй праці «Зброя, мікроби і сталь» також торкається питання формування держав, пояснюючи це різницею в географічному середовищі, доступі до ресурсів і необхідності централізованого управління [20].

Отже, відповідно до вищезазначеного важливим є не лише відтворити історико-теоретичні підходи до аналізу виникнення держави, а й здійснити типологічне порівняння двох ключових шляхів — азійського та європейського з позицій сучасної теоретико-правової думки. Аналіз практичних аспектів реалізації цих моделей у правовій площині дозволяє виявити закономірності, що досі впливають на характер публічного управління, правотворення та реалізацію прав людини в різних країнах світу.

SUMMARY

The article provides a comprehensive analysis of the historical and theoretical preconditions for the emergence of the state through philosophical, historical, and theoretical-legal approaches. It is substantiated that the genesis of statehood cannot be reduced to a single universal factor, since the rise of the state was shaped by a combination of socio-economic, political, cultural, legal, geographic, and institutional prerequisites. The paper outlines the main scholarly approaches to the origin of the state, including natural-law, contractual, theological, coercive, class-based, civilizational, and institutional interpretations. Particular attention is paid to the comparison between the Asian and European paths of state formation, which differ in the mechanisms of political centralization, the relationship between community structures and public authority,

the role of law in legitimizing power, and the degree of administrative hierarchy. It is argued that the category of the 'path of state emergence' should be understood not only as a historical description, but also as an analytical and methodological construct that makes it possible to classify different models of state-building. The study also emphasizes the continuing relevance of this issue for understanding contemporary processes of state transformation, public governance reform, institutional modernization, and the search for legitimate forms of political organization under the conditions of globalization and current geopolitical change.

Keywords: state, legal regulation, rule of law, doctrine, emergence of the state, genesis of statehood, state-building, legitimacy of power, paths of state emergence, Asian path of state formation, European path of state formation.

Висновки

Узагальнюючи, можна стверджувати, що сучасна наука визнає множинність шляхів виникнення держави, при цьому виокремлюючи азійський (деспотичний, централізований) та європейський (правовий, еволюційно-громадянський) шляхи як полярні, але взаємодоповнюючі в межах світової історії. Визначено, що категорія «шлях виникнення держави» є методологічним інструментом, який дозволяє систематизувати історичне різноманіття сценаріїв державотворення, виявити типологічні ознаки кожної моделі та уникнути абсолютизації якогось одного підходу. Узагальнюючи, приходимо до висновків, що для належного аналізу передумов та шляхів виникнення держави потрібен комплексний підхід, який одночасно враховує економічні умови, соціальну структуру суспільства, особливості організації влади та культурно-цивілізаційний контекст.

Література

1. Гегель Г. Філософія права. К.: Основи, 2001.
2. Кант І. До вічного миру. К.: Юніверс, 2002.
3. Руссо Ж.-Ж. Суспільний договір. К.: Основи, 1998.
4. Арістотель. Політика. К.: Основи, 2000.
5. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К.: Вища школа, 1975.

6. Rawls J. A Theory of Justice. Harvard University Press, 1971.

7. Habermas J. Between Facts and Norms. MIT Press, 1996.

8. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. К., 2021.

9. Бадью А. Мета політики. Х., 2020.

10. Фуко М. Суспільство повинно захищатися. К., 2020.

11. Габермас Ю. Структурні перетворення публічної сфери. К., 2022.

12. Луман Н. Політична система. К., 2019.

13. Мбембе А. Політика в тіні. Л., 2023.

14. Вітфогель К. Східний деспотизм. К., 2009.

15. Бобровник С.В. Теорія держави і права. К.: Юрінком Інтер, 2021

16. Онищенко Н.М., Шемшученко Ю.С. Правова держава: світоглядно-цивілізаційний вимір. К.: Логос, 2020.

17. Шаповал В.М. Теорія держави і права: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2013.

18. Слинко Т.М. Теорія держави і права: Навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2017.

19. Барабаш Б.А. Загальні закономірності азійського, західного та африканського шляхів виникнення держави <https://law.duan.edu.ua/images/PDF/2023/1/2.pdf>

20. Diamond J. Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies. New York: W.W. Norton, 1997.